http://dx.doi.org/10.18778/7969-626-0.33

Eliza Koszyka

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce

Nazwy miejscowe Ponidzia w utworach Adolfa Dygasińskiego

Wstęp

Przedmiotem opisu będą wybrane nazwy miejscowości, w których toczy się akcja siedmiu nowel Adolfa Dygasińskiego[1], zlokalizowanych przez pisarza na Ponidziu – zbadanie ich autentyczności, omówienie pochodzenia w świetle dotychczasowych badań oraz przedstawienie funkcji w ekscerpowanych utworach. Charakteryzowane pod względem onomastycznym będą: Bełk, Jurków, Kęsów, Młódzowy, Pińczów, Skalbmierz, Skowronno. Wybrane makrotoponimy nie były dotychczas przedmiotem rozważań w żadnej z publikacji dotyczących nazewnictwa użytego przez pisarza w jego utworach[2]. W polskiej tradycji onomastycznej ustalił się podział nazw miejscowych oparty na kryterium semantycznym W. Taszyckiego oraz na kryterium językowo-formalnym S. Rosponda[3]. W analizie materiału wykorzystane zostanie kryterium znaczeniowe.

Nazwy *Ponidzie* nie odnotowuje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, brak jej w słowniku etymologicznym nazw geograficznych, a także w pracach poświęconych nazewnictwu miejscowemu Polski, w tym dawnym województwom: kieleckiemu i sandomierskiemu[4]. Aby wskazać obszar, na jakim jest usytuowane, skorzystano z czwartego wydania przewodnika turystycznego autorstwa M. Jureckiego[5], w którym podano:

---

[1] Pominięte zostały nazwy miejscowe, które co prawda zostały użyte przez pisarza w nowelach, nie są jednak miejscem akcji. Zawężenie materiału badawczego wiąże się z wymogami drukarskimi.

[2] Zob. dwa artykuły E. Stachurskiego [1992: 253–270; 2008: 322–332]; ponadto I. Sarnowskiej [1977: 201–232; 1984].

[3] Zob. W. Taszycki [1946], St. Rospond [1957].

[4] Hasła tego nie notują: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [t. VIII] (a także uzupełnienia: t. XV, cz. 1 i 2); M. Malec [2003]; M. Kamińska [1964–1965] oraz D. Kopertowska [1984].

[5] M. Jurecki [2009]. Przewodnik ten jest rzetelnym źródłem, otrzymał I nagrodę w XIII Ogólnopolskim Konkursie Książki Krajoznawczej i Turystycznej podczas Międzynarodowego Salonu Turystycznego „Tour Salon" 2004 w Poznaniu.

Ponidzie położone jest w większości w środkowej części Niecki Nidziańskiej, która oddziela dwa makroregiony geograficzne Polski: Wyżynę Kielecko-Sandomierską od Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. […] region Ponidzia obejmuje przede wszystkim tereny leżące wzdłuż Nidy, jedynie w kierunku Buska-Zdroju, Stopnicy, Czarnocina, Jędrzejowa i Chęcin odchodzi nieznacznie od jej koryta. Teren ten w dużej części uwarunkowany jest historycznie poprzez istnienie tu do końca XVIII w. rozległych królewszczyzn (Nowy Korczyn, Wiślica, Stopnica, Chęciny), które w sposób zasadniczy miały wpływ na jego krajobraz kulturowy. Środkowa część Ponidzia zdominowana jest przez tereny dawnej Ordynacji Pińczowskiej (Pińczów, Szaniec, Chroberz, Młodzawy) [Jurecki 2009: 7].

Ponidzie do literatury wprowadził A. Dygasiński [Dziubiński 2009: 9]. Urodził się on w 1839 r. właśnie na tamtejszych terenach – w Niegosławicach w powiecie pińczowskim. Jak pisze D. Brzozowska, pisarz nie wywodził się ze środowiska chłopskiego, jednak niewiele go od chłopów różniło. Sytuacja materialna w domu rodzinnym była trudna – ojciec, dworski oficjalista, zarabiał niewiele. Wszyscy domownicy mówili małopolską gwarą, przy osobach z zewnątrz Dygasińscy starali się posługiwać literacką odmianą języka [Brzozowska 1957: 13–14]. Biografia Adolfa Dygasińskiego należy do tych ciekawszych, gdyż pisarz często zmieniał zajęcia, a także miejsca zamieszkania. Dzieciństwo i wczesną młodość spędził na Ponidziu i z tym terenem związał się do końca życia[6]. Uczył się w Pińczowie i w Kielcach. Następnie był jednym z pierwszych studentów na reaktywowanym jako Szkoła Główna w 1862 r. Uniwersytecie Warszawskim. Studia te przerwał ze względu na udział w powstaniu styczniowym (był dwukrotnie aresztowany). Po odbyciu kary więzienia wrócił do nauki w Szkole Głównej, skąd przeniósł się na Uniwersytet Karola w Pradze. Studiów jednak nie ukończył, a kolejnym zajęciem, jakie podjął po ich przerwaniu, była praca guwernera na dworach szlacheckich. Nauczał m.in. Jacka Malczewskiego (przyszłego sławnego malarza), z którym połączyła go przyjaźń. „Piewca Ponidzia" podjął także pracę księgarsko-wydawniczą, potem redaktorską (m.in. w „Przeglądzie Pedagogicznym", którego był założycielem, czy w tygodniku „Wędrowiec", czołowym piśmie polskiego naturalizmu). Pisarz zmarł w 1902 r. w Grodzisku Mazowieckim w wyniku udaru mózgu, został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie [Dziubiński 1999: 3–18].

Debiut literacki Dygasińskiego był późny – w 1883 r. w „Przeglądzie Tygodniowym" ukazała się nowela *Za krowę* – miał wówczas 44 lata. Jeszcze w tym samym roku wydrukowano utwory: *Co się dzieje w gniazdach* oraz *Wilk, psy*

[6] Dygasiński do 1858 r. mieszkał na Ponidziu, potem często przyjeżdżał tam na wakacje. Rodzinne strony były dla niego azylem, a także miejscem, w którym mógł wypocząć i kończyć terminowe prace literackie. Po śmierci rodziców zajął się położonym niedaleko Buska-Zdroju folwarkiem Elżbiecin. Uczuciowy stosunek pisarza do Ponidzia widoczny jest m.in. w jednym z listów napisanych do córki z Petersburga w 1899 r.: *Tam, gdzieś daleko, śmieje się do mnie ziemia małopolska i czuję, że człowiek jest niewolnikiem swojej ojczyzny. Ziemię kocha się po synowsku* (informacje i cytat podane za: Meducka 1999: 19–29).

i ludzie. Ostatnim dziełem wydanym za życia pisarza była powieść *Gody życia* [Dziubiński 1999: 11, 17]. Bogdan Horodyski wyliczył, że na spuściznę literacką Dygasińskiego składa się 157 utworów, spośród których 13 to powieści, pozostałe to nowele i krótkie obrazki [Horodyski 1953: 293].

Pisarzowi przyświecała myśl: „Poznać ziemię własną i poznanie takie uwydatnić w literacki sposób" [Dygasiński 1886: 24]. Nie dziwi więc, że akcje większości swych dzieł umieścił właśnie na pobrzeżach Nidy – terenach najlepiej mu znanych, a także obecnych w jego sercu. Ukazywał zarówno uroki ponidziańskiego krajobrazu, jak i tamtejsze problemy. Obraz Ponidzia wiernie mu towarzyszył – nowelę *Za krowę*, a więc i karierę pisarską, rozpoczął Dygasiński zdaniami wychwalającymi krainę swojego dzieciństwa i młodości:

> Pięknym jest kraj cały, który przepasała wstęgą swoją Nida, rwąca się do Wisły jak córka w objęcia matki. I białe piaski porosłe niską sośniną, i laski brzozowe, i łany szumiące żytem i pszenicą, i białe góry, i zielone a rozległe łąki z różnobarwnym kwieciem, i pastwiska zajęte latem od świtu przez konie, gęsi, bydło; wszystko to pozostaje wyryte w pamięci tego, kto się urodził i wychował na Ponidziu. Nigdzie tak piękne nie śpiewają słowiki ani skowronki, nigdzie bzy nie mają woni tak miłej, nigdzie róża rankiem nie przyozdabia świata cudowniej [NiO, t. I: 7].

D. Brzozowska pisze: „Pośród tamtych wsi, pól i lasów, nad Nidą, Szreniawą i Nidzicą rozgrywa się akcja wszystkich niemal jego nowel i powieści. A więc prawy brzeg Nidy – ziemia skalbmierska, wystąpi w *Von Molkenie*, *Właścicielach*, *Braciach Tatarach*, *Dramatach lubądzkich* i wielu jeszcze innych; lewobrzeże pińczowskie w *Alegancie*, *Żertym chłopie*, *Łabędziej wodzie* i znów szeregu innych, których nie sposób wyliczać" [Brzozowska 1957: 8].

Dla onomastyki literackiej ważna jest praca A. Wilkonia, dotycząca nazewnictwa użytego przez Stefana Żeromskiego w jego utworach [Wilkoń 1970], do której odwołuje się większość badaczy, zajmujących się nazwami własnymi w dziełach literackich innych autorów. W niniejszym rozdziale również oparto się na koncepcji A. Wilkonia, polegającej na podzieleniu nazw występujących w utworze literackim na autentyczne i fikcyjne wobec słownika i systemu nazewnictwa potocznego. Wśród nazw autentycznych, zdaniem A. Wilkonia, można wydzielić dwie podgrupy: 1) nazwy oznaczające ten sam desygnat co w rzeczywistości i 2) nazwy autentyczne, ale oznaczające fikcyjne postaci i miejsca. Z kolei nazwy fikcyjne dzieli badacz na realistyczne, czyli utworzone zgodnie z normami kształtującymi nazewnictwo potoczne oraz nazwy sztuczne, niezgodne z tymi normami. A. Wilkoń omówił także funkcje artystyczne nazewnictwa użytego w literaturze: funkcja lokalizacyjna (w przestrzeni i w czasie), socjologiczna (określenie przynależności społecznej oraz pochodzenia i przynależności narodowej), aluzyjna, treściowa oraz ekspresywna [Wilkoń 1970: 22, 83].

Analizowane makrotoponimy zostały opracowane, przede wszystkim, z wykorzystaniem: *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (skrót SGKP), pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego,

W. Walewskiego, słownika pod redakcją Kazimierza Rymuta – *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, a także prac: D. Kopertowskiej – *Nazwy miejscowe województwa kieleckiego* oraz M. Kamińskiej – *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego*. Źródłem materiału nazewniczego jest siedem nowel, zamieszczonych w krytycznym wydaniu *Pism wybranych* A. Dygasińskiego (pod red. B. Horodyskiego), znajdujących się w tomach *Nowele i opowiadania*. Zgromadzony materiał wraz z egzemplifikacją zostanie przedstawiony w kolejności alfabetycznej.

1. Opis nazw miejscowych Ponidzia

Bełk

Wieś Bełk jest głównym miejscem akcji noweli *Alegant* [NiO, t. VII: 117–130], której pierwodruk pochodzi z 1890 r.[7] Toponim pojawia się w utworze jedynie trzykrotnie (strony: 119, 125, 126). Jednak nie można mieć wątpliwości, gdzie leży miejscowość mająca taką nazwę, ponieważ narrator już na początku określa jej lokalizację: „We wsi Bełku pod Pińczowem" [NiO, t. VII: 119]. Nasuwa się więc pytanie, czy jest to nazwa autentyczna? SGKP [t. I: 128] ma co prawda hasło *Bełk*, ale z artykułu hasłowego wynika, że nazwa odnosi się do dwóch innych wsi położonych w znacznej odległości od Ponidzia[8]. Dopiero w dopełnieniu [SGKP, t. XV: 100], a także w pracach K. Rymuta [1996, 116–117; 1967: 14] oraz D. Kopertowskiej [1984: 72] znajduje się nazwa miejscowości *Bełk* zlokalizowana w okolicach Pińczowa. Leksem *bełk* w gwarze oznacza 'błoto'[9] [1967: 14]. O tym, że Bełk leży na błotnistym terenie, świadczy fragment *Aleganta*: „Wracali teraz do domu [z Pińczowa do Bełku – E.K.]. Błoto było duże, ale Kuba przecie butów nie włożył na nogi" [NiO, t. VII: 125]. Jak zauważa D. Kopertowska, nazwa wsi informuje o rodzaju podłoża, dodaje, że zróżnicowanie w tego typu nazwach miejscowych jest niewielkie, lecz „liczba obiektów o takich nazwach – wcale nie mała" [Kopertowska 1984: 72]. Stąd też w całej Polsce istnieją trzy wsie *Bełk*, z których tylko jedna leży na pobrzeżach Nidy i jest miejscem wydarzeń opisanych przez Dygasińskiego. K. Rymut podaje, że pierwszy zapis makrotoponimu (de *Belca*) pochodziz XIV-wiecznych *Najdawniejszych ksiąg sądowych krakowskich*, w XV–XVI w. zapis był zgodny z ówczesną

[7] *Alegant* został wydany w *Kalendarzu Polskim Ilustrowanym na r. 1891*.

[8] Dokładniej w powiatach: brodnickim i rybnickim; obecnie wsie te znajdują się w województwach: śląskim i warmińsko-mazurskim.

[9] SGP [t. I: 63] notuje znaczenie 'wir wodny', a także alternatywne formy: *bełch, brech* 'błoto' (ze „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej"), *bełcak, bełczak* 'zbiornik wody błotnej, kałuża' (z Małopolski – dolina Raby, za Świętkiem) oraz *bełko* 'głębokie miejsce, wir' (z „Rozpraw i Sprawozdań z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności").

normą – oddawania głoski *ł* za pomocą litery *l*[10] (*Belk*); od XVII w. nazwę miejscową zapisywano w znanej nam dzisiaj postaci, przy czym warto zaznaczyć, że na *Topograficznej karcie Królestwa Polskiego* z 1839 r. toponim widnieje ze wstawną głoską *e – Bełek* [Rymut 1996: 116–117].

Jurków

W Jurkowie toczy się akcja noweli *Przy kościele*[11] [NiO, t. V: 131–165]. Dygasiński i tym razem podaje szczegóły dotyczące miejscowości: „Po drugiej [stronie Wiślicy – EK] widać Jurków. W tym Jurkowie był ubogi kościółek, który z góry spoglądał ku Wiślicy, patrzał na Nidę" [NiO, t. V: 133]. Autentyczność zarówno nazwy miejscowej, jak i usytuowania wsi potwierdzają: SGKP [t. III: 633], K. Rymut [2001: 229] oraz D. Kopertowska [1984: 186]. M. Kamińska zauważa, iż toponim został utworzony od deminutivu *Jurek* bądź *Jurko* za pomocą sufiksu *-ów* [Kamińska 1964: 84]. Jest to więc nazwa dzierżawcza. Warto zaznaczyć, że nazwy z sufiksem *-ów* należą do najstarszych. K. Rymut notuje, iż wzmianka o *Jurkowie z* Ponidzia (*Jurcow*) znajduje się już w XIV-wiecznych dokumentach[12]. Jeszcze w XVIII w. widnieje zapis *Jurkow*, zaś od początku XIX w., kiedy w polskiej ortografii na stałe pozostaje litera *ó* [por. Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk, 1981: 97], toponim zapisywany jest już jako *Jurków* [Rymut 2001: 229].

Kęsów

W noweli *O groch przy drodze*[13] [NiO, t. II: 187–194] czytamy: „Takim wyrzutem obarczyła żona Łukasza Czabalę, gospodarza na sześciu morgach w Kęsowie" [NiO, t. II: 189]. W dalszej części tego krótkiego utworu nazwa miejscowa nie została już użyta. Nie wiadomo więc, czy miejscowość w mianowniku ma formę *Kęsów*, czy też *Kęsowo*. Nie ma też żadnej wzmianki o jej położeniu geograficznym, brak również jakichkolwiek toponimów, mogących pomóc w lokalizacji. O tym, że kęsowskie pole Czabali jest na Ponidziu, świadczy praca D. Kopertowskiej [1984: 186] oraz SGKP [t. IV: 5], podają, że *Kęsów* jest wsią w powiecie pińczowskim. W IV tomie SGKP [6] wymienia także *Kęsowo*, jednak leży ono niedaleko Tucholi w kujawsko-pomorskiem, a tę lokalizację jako miejsce akcji dla utworu Dygasińskiego należy odrzucić. K. Rymut wskazuje, że toponim został utworzony od staropolskiej nazwy osobowej *Kęsy*, co oznaczało 'krótki, krótko obcięty'i sufiksu *-ów* [Rymut 2001: 424]. Jest to więc kolejna nazwa dzierżawcza. Makrotoponim pierwszy raz pojawia się u Długosza (*Kanszow*)

[10] Zob. Z. Klemensiewicz [1980: 358–359].

[11] Utwór ukazał się w 1888 r. w czasopiśmie „Ateneum".

[12] Pierwsza wzmianka pochodzi z *Kodeksu dyplomatycznego Polski* z 1362 r.

[13] Pierwodruk noweli został zamieszczony w 1886 r. w czasopiśmie „Wędrowiec".

w XV w. Już w wieku XVI samogłoska nosowa *ę* jest oddawana różnie: przez literę *a* – *Kaschow* (1529) lub dwuznak *an* – *Kanschow*, *Kanschoff* (1579). Źródła zaświadczają, iż od końca XIX w. funkcjonuje zapis obecny [Rymut 2001: 424].

Młódzowy

Młódzowy (dzisiejsza nazwa Młodzawy) są nazwą miejscowości, w której rozgrywa się akcja dwóch nowel pisarza. W obu utworach: *Za krowę* [NiO, t. I: 5–21] z 1883 r. i *Syn boginki* [NiO, t. IX: 65–89] z 1892 r.[14] nazwa wsi i jej pochodne użyte zostały 16 razy. Należy zaznaczyć, że forma Młódzowy występuje przede wszystkim w narracji, w dialogach pojawia się pięciokrotnie, wyłącznie w noweli *Syn boginki* [NiO, t. IX: 71, 80, 85, 86 dwa razy]. Wieś zlokalizował Dygasiński w okolicach Pińczowa [NiO, t. VII: 67], ukazał wartość, jaką ma dla mieszkańców Ponidzia mieszczący się we wsi kościół: „Był dzień uroczysty, sierpniowy, odpust w Młódzowach. […] Miedzami, brzegami łąk, zewsząd dookoła jak ptastwo do cieplic spieszą ludzie do Młódzów. Czym jest Rzym dla Europy, Częstochowa dla Polski, tym Młódzowy dla Ponidzia" [NiO, t. I: 14–15]. W VI tomie SGKP [536] wydanym w 1885 roku widnieje hasło *Młodzowa* albo *Młodzowy*[15], nie ma natomiast zapisu *Młódzowy*, którego nie poświadczają też cytowane prace. K. Rymut zaznacza, że od XV w. pojawia się forma z hiperpoprawnym przejściem *-e-* w *-a-* [Rymut 2007: 171], zatem forma w SGKP potwierdza używanie jeszcze w XIX w. nazwy z zachowaniem oryginalnego sufiksu *-owa*, *-ewy*. Jednak skąd się wzięło *-ó-* u pisarza? Możliwe, że jest to wynik gwarowej wymowy *muʒavy*[16], która została zanotowana przez M. Kamińską [1964: 127] oraz K. Rymuta [2007: 171]. D. Kopertowska podaje, iż obecnie są to dwie wsie (*Młodzawy Małe* i *Młodzawy Duże*) oraz że nazwa pochodzi od apelatywu *młodz*, co oznacza 'potraw, młoda trawa', który stał się nazwą osobową [Kopertowska 1984: 193] z sufiksem *-ów*, *-ewy*, *-owy*. Należy dodać, że na przestrzeni wieków nazwa miała różne warianty nazewnicze: *Młodzowy*, *Młodzowa*, *Młodzewy* i *Młodzawy*, przy czym do XVI w. litera *l* oddawała głoskę *ł*. Dodatkowo drugi człon nazwy, ukazujący zróżnicowanie osady co do wielkości [Kopertowska 1984: 46], także się zmieniał: w XV w. zanotowano *Większe* i *Mniejsze* (*Maior*, *Minor*), w XVI *Wielkie* i *Małe* (*Magna*, *Parwa*), w XIX *Duże/Wielkie* i *Małe*. Dopiero w XX w. zaczął obowiązywać człon *Duże*, *Małe* [Rymut VII: 171].

[14] Nowela *Za krowę* miała swój pierwodruk w „Przeglądzie Tygodniowym", zaś *Syn boginki* ukazał się w „Kurierze Codziennym".

[15] Formę *Młodzowy* notuje też O. Kolberg (przy miejscowości Mozgawa), zob. O. Kolberg, 1885, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Serya XVIII: *Kieleckie*, część pierwsza, Kraków, s. 16.

[16] Gwarową formę *Młódzowy* można spotkać jeszcze w obecnych czasach. Profesor E. Koniusz potwierdza jej użycie w wypowiedzi 83-letniej kobiety, która żałowała, że w dniu Wszystkich Świętych nie pojechała na cmentarz do Młódzów.

Pińczów

W Pińczowie mieszka i naucza Wilhelm Walner, bohater noweli *Kult światła*[17] [NiO, t. VII: 51–78]. Dygasiński opisał zarówno usytuowanie miasta[18], jak i mentalność ludzi tam mieszkających (w kontekście swój – obcy):

> Jakoż po niewielu zabiegach młody Walner otrzymał posadę nauczyciela języka łacińskiego w szkole pińczowskiej. Podobał sobie tuw okolicy nadnidziańskiej pełnej wzgórzy i łąk zielonych, a że miłość do obowiązków zawodu miał we krwi, że nauka towarzyszyła mu wszędzie…

i dalej:

> To wszystko utrudniało mu pozyskanie w Pińczowie stanowiska towarzyskiego. W miasteczku owym pilnie zwracano uwagę i na to, czy ktoś źle lub dobrze wymawia spółgłoski *ł, r*, czy ktoś jest różnowiercą, czy się ktoś nie urodził zbyt daleko od Pińczowa [Walner pochodził z okolic Dąbrowy Górniczej – E.K.], czy więc nie zjada chleba jakiemu czystej krwi nadnidzianinowi itd. Toteż Walner dla mnóstwa takich i tym podobnych powodów musiał najprzód stronić od zebrań towarzystw pińczowskich, a później od nich skwapliwie uciekać. Ale taki *modus vivendi* nie tylko, że przecież nikomu ust nie zamknął, lecz owszem, cały Pińczów jedynie o Walnerze mówił [NiO, t. VII: 56, 59].

Etymologia ludowa wywodzi nazwę miasta od pięciu sów [Chmielowiec, Nitsch 1923: 81]. Genetycznie jest to jednak kolejna nazwa dzierżawcza, powstała od nazwy osobowej **Piędzic z* sufiksem *-ów*. Nazwa osobowa **Piędzic* jest formą odojcowską, została natomiast utworzona od odapelatywnej nazwy *Piędź*. Tak więc nazwa *Pińczów* dawniej miała formę *Piędziczów* lub *Piędziców*[19]. W słowniku M. Malec oraz artykule M. Chmielowca (z dopiskiem K. Nitscha) ukazane zostały przeobrażenia fonetyczne nazwy, którą z czasem zaczęto wymawiać jako *Piędźcow*, potem *Pięćcow, Pięcow*. Samogłoska nosowa *ę w* pozycji przed spółgłoską zwarto-szczelinową *c* uległa rozszczepieniu i wymowa brzmiała *Pienców*, *Pieńców,* następnie – w związku ze zmianą *eń* w *iń – Pinców*, *Pińców*. Hiperpoprawność sprawiła, że pozorne mazurzenie zostało wyrugowane i powstała znana dzisiaj forma *Pińczów* [Malec 2003: 191; Chmielowiec, Nitsch 1923: 81]. D. Kopertowska zauważa, że do zmiany nazwy z *Piędziców* na *Pińczów* mogło przyczynić się zerwanie z niejasną podstawą nazewniczą *Piędzic*, zastąpiło ją skojarzenie

[17] W 1884 r. w czasopiśmie „Fortuna" ukazał się pierwodruk noweli.

[18] W noweli *Za krowę* znajduje się ciekawa metafora Pińczowa, ukazująca miasto na podobieństwo człowieka: „Z wysokiej góry – ku Nidzie jarami spuszcza się Pińczów poważny. Na sklepieniu niebios widać jego głowę, podczas gdy na pochyłości góry osiadła reszta ciała. Pińczów to stary pielgrzym dziejowy, z którego nóg pyły dalekiej podróży omywa uśmiechnięta Nida" [NiO, t. I: 7].

[19] Formę *Piędziczów* podaje SGKP [t. VIII: 159] oraz M. Kamińska (przy haśle *Pińczów* znajduje się odsyłacz do *Piędziczów*) [Kamińska 1964: 153], formę *Piędziców* kolejno: D. Kopertowska [1984: 196]; M. Malec [2003: 191]; St. Rospond [Rospond 1984: 290]; K. Rymut [1987: 185].

z wyrazem pospolitym *piędź* i liczebnikiem *pięć*, które są w potocznej mowie wymawiane jako *p'eńć, p'ińć*, a także z gwarową formą apelatywu *pieniek* wymawianej jako *p'ińek* [Kopertowska 1984: 196].

Skalbmierz

Akcję noweli *Jarmark na święty Onufry*[20] [NiO, t. I: 27–63] Dygasiński umieścił w Skalbmierzu. W pierwszym rozdziale, noszącym tytuł „Nieco etnografii, geografii i topografii", autor zarysował m.in. położenie geograficzne i topografię miasteczka:

Sam Skalbmierz leży jak zając w kotlinie, uciskany od północy i południa przez dwa pasma wzgórz; na wschód zaś i zachód wyzwalają go z tych objęć swobodą tchnące, rozległe a zielone łąki, daleko pomykające za śladem rzeki Nidzicy…

oraz wygląd XIX-wiecznego rynku: podróżnik

[…] wjeżdża na skalbmierski rynek. Blisko strumienia stoi figura […] św. Antoniego Padewskiego, czysto obielona i ogrodzona płotem […]. Postać św. Antoniego osłania na wpół uschła wierzba […]. Niedaleko od figury stoją dwie tablice, na jednej czyta się napis „Taryfa", na drugiej „Ostrzeżenie". Zaraz w pobliżu znajdują się dwie budki czy kramy przekupek […]. Czołem i ozdobą miasta jest podcienie zachodnie, gdzie egzystuje apteka, sklep korzenny – jak się mówi w Skalbmierzu – »dla porządniejszych gości« i szynki dla prostego narodu [NiO, t. I: 25–26, 28].

Autentyczność lokalizacji potwierdza SGKP [t. X: 637], przy czym *Skalbmierz* pojawia się jako drugi wariant hasła: *Skalmierz*, *Skalbmierz*, *Szkalmierz*. W noweli nazwa miejscowa widnieje zawsze jako *Skalbmierz*, Dygasiński nie sygnalizuje tutaj żadnej wariantywności nazewniczej[21]. Makrotoponim *Skalbmierz* jest nazwą dzierżawczą i, jak pisze K. Rymut, pochodzi od złożonego imienia *Skarbimir*, do którego dodano sufiks *-jь* [Rymut 1987: 217]. D. Kopertowska zaznacza, iż utworzone w ten sposób nazwy miejscowe należą do bardzo starych [Kopertowska 1984: 163]. Z kolei St. Rospond zwraca uwagę na fakt, że imię *Skarbmir* było znane już w wieku XII, a pierwsze wzmianki o *Skalbmierzu* pochodzą z XIII w. [Rospond 1984: 349]. M. Malec pokazuje, jakim przekształceniom fonetycznym uległa na przestrzeni dziejów ówczesna forma *Skarbimirz*. Otóż grupa *irz* przeszła w *erz*, stąd nazwa *Skarbimierz*, nastąpiło także uproszczenie na *Skarbmierz* lub *Skarmierz* oraz rozpodobnienie na

[20] Pierwodruk noweli został zamieszczony w „Wędrowcu" w 1884 r.

[21] O zjawisku wariantywności nazwy miejscowej *Skalbmierz/Szkalmierz* u Dygasińskiego pisze E. Koniusz, zob. *Nazwa miejscowa Skalbmierz w noweli i Szkalmierz w rękopiśmiennym słowniczku gwarowym Adolfa Dygasińskiego w świetle genezy toponimu i dokumentacji źródłowej*, [w:] *Księga pamiątkowa prof. Edwarda Stachurskiego* [w druku]. Autorka docieka, dlaczego Dygasiński, znający z autopsji nazwę *Skalbmierz*, w tytule słowniczka użył formy *Szkalmierz*.

odległość dwóch głosek bliskich fonetycznie *r–rz* > *l–rz*, w następstwie czego staropolska nazwa *Skarbimierz* otrzymuje postać *Skalbmierz* [Malec 2003: 218].

Skowronno

Jak już było wspomniane, miejscem akcji w noweli *Za krowę* są Młódzowy. Należy jednak jeszcze dodać, że początek i koniec wydarzeń w utworze zostały umiejscowione „w spokojnej wsi Skowronnie, położonej nad rzeką Nidą" [NiO, t. I: 12]. Autentyczność nazwy i lokalizacji miejscowości potwierdza SGKP [t. X: 714], podający, że nazwa w XII w. brzmiała *Skowrodno*. M. Kamińska, a także D. Kopertowska sygnalizują możliwość pochodzenia tej nazwy od staropolskiego apelatywu *skowroda*, oznaczającego 'patelnię', do którego dodano sufiks *-no*. A więc nazwę miejscową można uznać za pewien rodzaj przenośni topograficznej, której podstawą byłoby usytuowanie, charakter terenu, wówczas *skowroda* oznaczałaby 'szeroki, płaski teren'[22] [Kamińska 1965: 181; Kopertowska 1984: 288]. Topografia wsi, którą opisał Dygasiński, obrazuje ten pogląd. Pisarz, który w noweli *Za krowę* wychwala uroki ponidziańskiego krajobrazu, pisząc o pięknych białych górach oraz zielonych i rozległych łąkach [NiO, t. I: 7], dalej konkretyzuje obraz i odnosi go właśnie do Skowronna:

> Pod białą górą, wśród łąk i wikliny – widać Skowronno

i nieco dalej: krowa

> [...] leżała zwrócona rogami ku ścianie w kierunku [skowrońskiego – EK] pola, przeto przy każdym powstaniu na nogi uderzała silnie rogami w ścianę ową, skąd powstały szczeliny i szpary znaczne, dozwalające ciekawemu oku lubować się rozległym krajobrazem niw zasianych żytem, jęczmieniem itd. [NiO, t. I: 7, 10].

M. Kamińska dodaje, że obecną postać *Skowronno* zamiast *Skowrodno* należy tłumaczyć fonetycznym uproszczeniem grupy spółgłoskowej *dn* > *nn*, które mogło zajść pod wpływem skojarzenia nazwy ze *skowronkiem* [Kamińska 1965: 181].

Zakończenie

W artykule starano się pokazać, że wszystkie zaprezentowane makrotoponimy użyte przez Adolfa Dygasińskiego w nowelach są autentyczne, oznaczają ten sam desygnat, co w rzeczywistości. Spośród omówionych siedmiu nazw miejscowych pięć odnosi się do wsi, są to: *Bełk*, *Jurków*, *Kęsów*, *Młódzowy* oraz *Skowronno*,

[22] SGKP [t. X: 713] notuje m.in. dwie wsie *Skowroda*. Pierwsza położona w Łowickiem, druga w powiecie kutnowskim, a także łącznie dziewięć folwarków, zaścianków i wsi pod hasłem *Skowrody*.

zaś dwie do miast: *Pińczów* i *Skalbmierz*. Wśród tych makrotopomnimów pięć to nazwy dzierżawcze. Powstały od indywidualnych nazwań ludzi. Utworzone zostały poprzez dodanie do nazwy osobowej sufiksu: *-ów* (*Jurków*, *Kęsów*, *Pińczów*), *-ow-* (w XIX w. *Młódzowy*/*Młodzowy*; obecnie *Młodzawy*), bądź *-jь* (*Skalbmierz*). Nazwa wsi *Bełk* jest nazwą topograficzną, odzwierciedla bowiem podmokłe, bagniste tereny. Biorąc pod uwagę przenośne znaczenie słowa *skowroda*, *Skowronno* także jest nazwą topograficzną – wieś leży na rozległym, płaskim terenie.

Ze względu na obecność omówionych makrotoponimów w utworach literackich „piewcy Ponidzia" ważne są pełnione przez nie funkcje artystyczne. Niewątpliwie spełniają funkcję lokalizacji w przestrzeni. Zostały usytuowane w scenerii realistycznej – na Ponidziu. I. Sarnowska zauważa, że realizm ten można wiązać z jednej strony z nurtem naturalistycznym, którego założenia wymagały dokumentaryzmu i autentyzmu życiowego. Dygasińskiego zwykło się nazywać prekursorem polskiego naturalizmu, czy też zolistą. Sarnowska podaje także, iż dokładna lokalizacja miejsca akcji wiąże się też z założeniami poetyki ludowej gawędy, do której pisarz nawiązuje. Jest ona artystycznie celowa i umotywowana [Sarnowska 1977: 222]. Z drugiej zaś strony realizm należy wiązać z silnymi uczuciami twórcy, jakimi darzy niewielką część Małopolski – Ponidzie. Wydaje się, że jest to równie ważna motywacja realizmu, ponieważ tym, co odróżnia Dygasińskiego od naturalistów są właśnie emocje. Naturaliści tworzą rejestr wydarzeń, „piewca Ponidzia" maluje słowem zarówno krajobrazy swojej małej ojczyzny, jak i wydarzenia, które mają tam miejsce. Poprzez te zabiegi ukazana zostaje także funkcja emotywna[23].

Wykaz skrótów

NiO – Dygasiński Adolf, *Nowele i opowiadania*, t. I, IX, Warszawa 1952; t. II, Warszawa 1950; t. IV, V, VII Warszawa 1951

SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Sulimierski Filip, Chlebowski Bronisław, Walewski Władysław (red.), t. I, Warszawa 1880; t. III, Warszawa 1882; t. IV, Warszawa 1883; t. VI, Warszawa 1885; t. VIII, Warszawa 1887; t. X, Warszawa 1889; t. XV, część I i II, Warszawa 1900–1902

SGP – *Słownik gwar polskich*, 1900, Jan Karłowicz (red.), t. I, Warszawa

[23] Funkcja emotywna wiąże się ściśle z funkcją lokalizacji w przestrzeni, ponieważ wyraża osobisty stosunek pisarza do nazw i ich denotatów zaznaczony poprzez lokalizację zdarzeń w przestrzeni, z którą związany jest on uczuciowo. Została zauważona przez Cz. Kosyla w pracy dotyczącej twórczości J. Iwaszkiewicza [Kosyl 1992: 35–37].

Bibliografia

Brzozowska Danuta, 1957, *Z Ponidzia ku nowym czasom*, [w:] tejże, *Adolf Dygasiński*, Warszawa, 7–60.

Chmielowiec Marcin, Nitsch Kazimierz, 1923, *Z historji i etymologji nazw miejscowych. 1. Pińczów*, „Język Polski" VIII (3), 81–84.

Dygasiński Adolf, 1886, *Jeszcze o pracy krajowej*, „Wędrowiec", 24–25.

Dygasiński Adolf, 1950: *O groch przy drodze*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. II, Warszawa, 187–194.

Dygasiński Adolf, 1951a, *Alegant*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. VII, Warszawa, 117–130.

Dygasiński Adolf, 1951b, *Kult światła*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. IV, Warszawa, 51–78.

Dygasiński Adolf, 1951c, *Przy kościele*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. V, Warszawa, 131–165.

Dygasiński Adolf, 1952a, *Syn boginki*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. IX, Warszawa, 65–89.

Dygasiński Adolf, 1952b, *Za krowę; Jarmark na święty Onufry*, [w:] *Nowele i opowiadania*, t. I, Warszawa, 5–63.

Dziubiński Andrzej, 1999, *Kalendarium życia i twórczości Adolfa Dygasińskiego(1839–1902)*, [w:] *Adolf Dygasiński – człowiek z Ponidzia*, Pińczów, 3–18.

Dziubiński Andrzej, 2009, *Wędrówka po Ponidziu pińczowskim śladami życia i twórczości Adolfa Dygasińskiego*, [w:] Zofia Mocarska-Tycowa, Ewa Owcarz, Mirosława Radowska-Lisak (red.), *Dygasiński*, „Litteraria Copernicana" 2/4, 6–19.

Horodyski Bogdan, 1953, *Bibliografia prac A. Dygasińskiego i literatury o nim*, Warszawa.

Jurecki Michał, 2009, *Ponidzie. W świętokrzyskim stepie*, Kraków.

Kamińska Maria, 1964–1965, *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego*, cz. 1 i 2, Wrocław.

Karłowicz Jan, 1900, *Słownik gwar polskich*, t. I, Warszawa.

Klemensiewicz Zenon, 1980, *Historia języka polskiego*, Warszawa.

Klemensiewicz Zenon, Lehr-Spławiński Tadeusz, Urbańczyk Stanisław, 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

Kolberg Oskar, 1885, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, Serya* XVIII: *Kieleckie*, część pierwsza, Kraków.

Koniusz Elżbieta, *Nazwa miejscowa „Skalbmierz" w noweli i „Szkalmierz" w rękopiśmiennym słowniczku gwarowym Adolfa Dygasińskiego w świetle genezy toponimu i dokumentacji źródłowej*, [w:] *Księga pamiątkowa prof. Edwarda Stachurskiego* [w druku].

Kopertowska Danuta, 1984, *Nazwy miejscowe województwa kieleckiego*, Warszawa – Kraków.

Kosyl Czesław, 1992, *Nazwy własne w prozie Jarosława Iwaszkiewicza*, Lublin.

Malec Maria, 2003, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa.

Meducka Marta, 1999, *Adolf Dygasiński – człowiek z Ponidzia*, [w:] *Adolf Dygasiński – człowiek z Ponidzia*, Pińczów, 19–29.

Rospond Stanisław, 1957, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław.

Rospond Stanisław, 1984, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław.

Rymut Kazimierz, 1987, *Nazwy miast Polski*, Wrocław.

Rymut Kazimierz, 1996–2007, *Nazwy miejscowe Polski*, t. I–VII, Kraków.

Sarnowska Irena, 1977, *Nazewnictwo w wybranych utworach Adolfa Dygasińskiego*, „Onomastica" XXII, 201–232.

Sarnowska-Giefing Irena, 1984, *Nazewnictwo w nowelach i powieściach polskich okresu realizmu i naturalizmu*, Poznań.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880–1902, Filip Sulimierski, Bogdan Chlebowski, Władysław Walewski (red.), t. I–XV, Warszawa.

Stachurski Edward, 1992, *Socjologiczne uwarunkowania nazw osobowych w utworach Adolfa Dygasińskiego. Część I: Imiona*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie" 152, Prace Językoznawcze VII, 253–270.
Stachurski Edward, 2008, *Socjologiczne uwarunkowania nazw osobowych w utworach Adolfa Dygasińskiego. Część II: Nazwiska*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica" III, 322–332.
Taszycki Witold, 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe. Ustalenie podziału*, Kraków.
Wilkoń Aleksander, 1970, *Nazewnictwo w utworach Stefana Żeromskiego*, Wrocław.

Eliza Koszyka

Local names of Ponidzie in the works by Adolf Dygasiński

(Summary)

The article is meant to describe the chosen names of towns and villages located in Ponidzie, which are the scenes of action of some of the short stories written by Adlof Dygasinski. The article is also meant to check the authenticity of those localisations, describe their origins in the context of the previous research and dispaly their functions in the excerpts from some of his works. The localisations taken into consideration are: *Bełk, Jurków, Kęsów, Młódzowy, Pińczów, Skalbmierz, Skowronno*. Five of the described seven localisations are the possessive names, they come from the individual names given by local people. They were created by adding the following suffixes: *–ów* (*Jurków*, *Kęsów, Pińczów*), *-ow-* or *–jь* (*Skalbmierz*). The name of Bełk is a topografic name reflecting the wet, swampy lands. If we take the name of *skowroda,* which means the frying pan, into consideration, therefore the name of *Skowronno* is a topografic name because the village is located on a vast flat area. All the macrotoponyms used by Dygasiński and decribed in the article are authentic and they refer to the same places existing in the real world. In all works they have the function of geografical localisation (in Ponidzie) or emotive function (in this way the author shows his strong emotional attachement to the place where he spent his childchood).

Słowa kluczowe: Adolf Dygasiński, Ponidzie, onomastyka literacka, makrotoponimy.
Keywords: Adolf Dygasiński, Ponidzie, literary onomastics, macrotoponyms.